

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 19:2 (2014), SS.75-83.

WHITEHEAD'DE TANRI'NIN YARATICILIĞI PROBLEMİ

Hüsamettin YILDIRIM*

Öz

Genellikle bütün teist anlayışlarda mükemmel bir varlık anlayışının en temel esasını, "Yaratıcı Tanrı" düşüncesi oluşturur. Yaratma kavramı, "gerçekleştirmek, ortaya çıkarmak, varlığa getirmek," anlamında kullanılmaktadır. Varlığa getirmek anlamında yaratma genelde iki şekilde meydana gelmektedir; Tanrı, her şeyi yoktan varlığa getirmiştir ya da bir bina gibi önceden bulunan bir materyal vasıtası ile varlığa getirmiştir. İşte bu noktada Whitehead, yaratma kavramını klasik düşünceden farklı anlamda kullanmaktadır. O, yaratma kavramını, Tanrı kavramından daha geniş tutmaktadır. Şöyle ki bütün kararlar Tanrı tarafından verilmiş kararlar değildir. Bu çalışmada Whitehead'in klasik anlayışlardan farklı olarak yaratmayı nasıl anladığını ve hangi noktalarda ayrıldığını göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Whitehead, Tanrı, Yaratma, Klasik teizm.

The Problem of God's Creativity in Whitehead

Abstract

In general in the understanding of all the theist approaches, God's creativity constitutes the most basic essence of the concept of the absolutely perfect God. The term creativity here has been used with the meanings of the carrying out, revealing and bringing into existence. The bringing into existence meaning of creativity happens in two ways. Either God brings everything into existence out of nothing or He brings them into being out of an old material as in the case of building. At this point Whitehead uses the concept of creation in a different way than the classical mode of thought. For him, the concept of creating is wider than the concept of God. Namely, not all the decisions have been given by God. In this study we'll try to show how Whitehead understood the creation process different from the classical understanding and at which points he is different from others.

Keywords: Whitehead, God, Creation, Classical theism.

* Yrd. Doç. Dr., Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hyildirim@firat.edu.tr

Giriş

Genel olarak bütün teist anlayışlarda mükemmel bir varlık anlayışının en temel esasını, "Yaratıcı Tanrı" düşüncesi oluşturur. Yaratma konusundaki ilk görüş, Tanrı'nın alemi yoktan yarattığını kabul eder. Bu düşünceyi savunanların başında klasik teizm gelir. Klasik teizme göre "Tanrı, kendisinin dışında her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi yoktan yaratmıştır."¹ Bu yoktan yaratma, Tanrı'nın evreni bir maddeden yaratma değil, herhangi bir madde olmadan yarattığı anlamındadır. Varlıkların yaratılmasındaki temel nokta Tanrı'nın "özgür iradesidir."² Tanrı yalnızca yaratıcı değil, aynı zamanda tüm varlıkların var oluşu an-be-an Tanrı'nın varlığına bağlıdır.³ Dolayısıyla teizme göre Tanrı, ontolojik olarak alemden bağımsız bir varlıktır. Şayet Tanrı, alemi herhangi bir maddeden yaratmış olursa o zaman bağımlı bir varlık olacaktır ki teizm açısından bu kabul edilemez bir durumdur.

Yaratma ile ilgili ikinci anlayış ise, Tanrı'nın alemi şekilsiz bir maddeden (heyula) yaratmış olduğu düşüncesidir. Buna göre Tanrı alemi "yoktan değil, bir mimarın taşa şekil verdiği gibi biçim vermek sureti ile meydana getirmiştir."⁴ Augustinus, Tanrı'nın alemi şekilsiz bir maddeden yarattığı düşüncesini reddetmektedir. Bunun nedenini şu şekilde izah eder. "Tanrı'nın yaratması, türetmeden farklı olduğu gibi, sanatkârın yaratmasına da benzemez. Esasen sanat eseri, yaratılmış bir varlığın yaratılmasıdır. Sanatkârın bundaki rolü, sadece form vermekten ibarettir. Üstelik sanatkâr, şekillendirdiği maddeyi hazır bulmasının yanında eserin ortaya çıkması için gerekli olan gücü de dışarıdan yani Tanrı'dan alır. Bu açıdan bakıldığında Tanrı'nın yaratması şartlı bir yaratmadır ve kuvveden fiile geçirmekten ibarettir. Bunun aksine Tanrı'nın yaratması, özgür ve şartsızdır. Yaratmak, Tanrısal bir güçle yok iken var etmektir."⁵

Whitehead, yukarıda ifade edilen her iki görüşü de kabul etmez. Bunun nedeni Whitehead'ın Tanrı ile alem arasında zamansal olarak bir önceliği kabul etmemesidir. Çünkü alem de Tanrı gibi ezelidir. Buna bağlı olarak Whitehead, yaratma kavramını klasik düşünceden farklı anlamda

¹ Galloway, George D., *The Philosophy of Religion*, International Theological Library, T&T, Clark, Edinburg 1945, s. 470.

² Leftow, Brian, "God and the World in Hegel and Whitehead", *Hegel and Whitehead Contemporary Perspectives on Systematic Philosophy*, Ed. George R. Lucas, Jr., State University of New York press, Albany, 1986., s. 258.

³ Peterson, Michael, Hasker W., Reichenbach B., Basinger D., *Reason And Religious Belief*, 2. Baskı, Oxford University Press, New York 1998., s. 70.

⁴ Galloway, G., *a.g.e.*, s. 470.

⁵ Özcan, Zeki, *Augustinus'ta Tanrı ve Yaratma*, Alfa Yayınları, 1.baskı, İstanbul 1999., s. 189.

kullanır. O, Yaratıcılık kavramını, Tanrı kavramından daha geniş tutmaktadır. Bunun nedeni "Bütün kararlar Tanrı tarafından verilmiş kararlar değildir. Bu Whitehead'ın bütün kararların Tanrı'nın katında yer aldığı, bir bakıma onların ilahi varlıkta bulunduğu fikrini tamamıyla reddettiği anlamına gelmez. Çünkü Whitehead yaratıcılığı bil-fiil varlıkların bir sebebi olarak görmez. Onlar yaratıcılığın bir sonucu değil, lahzaları, anlarıdır. Bu an ya da lahzalardan ayrı olarak yaratıcılığın bir gerçekliği yoktur. Zaman içinde akıp giden bütün süreç yaratıcılık içinde olur. Yaratıcılığın tükenmesi diye bir şey olmaz."⁶

Yukarıda ifadelerden hareketle denilebilir ki Whitehead'e göre Tanrı, klasik teizmden farklı olarak alemin tek ve özgür yaratıcısı değildir. Tanrı'da tıpkı diğer varlıklar gibi yaratıcılığın pençesindedir. Böylece alemde gördüğümüz her şey yaratıcılığın tek tek görünümleridir. Çünkü yaratıcılık, "alemdaki bütün aktivitenin nihai metafizik prensibidir. Bu sebeple de, yaratıcılık alemdaki çokluğu vurgulayan en temel esasıdır."⁷ Böylece, Whitehead ile ilgili olarak yaratma kavramı değerlendirilirken bunun klasik anlamda bir yaratma olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. O yaratıcılığı daha ziyade "geçip gitme"⁸ yani, ortaya çıkma ve sonra da yok olma şeklinde durmaksızın devam eden sürecin anları olarak kabul etmektedir.

Yaratıcılık, Tanrıdan daha geniş tutulduğuna göre Tanrı'nın yaratıcılıkta hiçbir etkisi yok mudur? Eğer Tanrı yaratıcı değilse aleme nasıl etki edebilmektedir? Whitehead'e göre, Tanrı'nın alemin kavramsal birliğine sahip olması, alemdaki her şeyi önceden farz eden olması, ezeli objelerin alemda gerçeklik kazanabilmeleri için bir sınırlama prensibi olması ve ezeli objelerin somutlaşma sürecinde yer almaları Tanrı sayesinde mümkün olduğu için, Tanrı yaratıcılığın her anında bu kavramsal birliği sayesinde aleme etki eder. İşte bu etki Whitehead'e göre, Tanrı'nın yaratıcı eylemidir. Böylece, "Tanrıdan ayrı hiçbir yeniliğin olması mümkün olmadığı için yaratma da Tanrıdan ayrı olmaz"⁹. Çünkü Whitehead'e göre, "Tanrı olmadan dünyanın var olması mümkün değildir. Şayet yalnız Tanrı veya yalnız dünya olmuş olsaydı, alemda bir düzenden söz edemezdik."¹⁰

⁶ Aydın, Mehmet S., "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi", A.Ü.İ.F.D., c.27, Ankara 1985, s. 72.

⁷ Turan, E. Rufai, *The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. 61.

⁸ Whitehead, *Religion in The Making*, New American Library, New York, 1974, s. 89.

⁹ Whitehead, *Process And Reality, an Essay in Cosmology*, Harper TorchBooks, The Academy Library, Newyork 1960, s. 532.

¹⁰ Whitehead, *Process and Reality*, s. 130.

Tanrı'nın hem yaratıcı olduğu kabul edilip hem de yaratıcılığın Tanrıdan daha geniş tutulması ve yaratıcılığın pençesinde olması çelişkili bir durum olarak görülebilir. Ancak, Whitehead'ın yaratıcılığı Tanrıdan daha geniş tutulmasının nedeni olarak, Tanrı'nın bütün yaratmada tek ve özgür olmadığını, alemle karşılıklı bir işbirliğinin varlığını göstermek için geniş tutulduğunu söyleyebiliriz. Tanrı'nın kavramsal işlevlerinin birliği ile alemdeki etkisinin nasıl gerçekleştiğini şu şekilde açıklamak mümkündür. Tanrı alemle iki şekilde eylemde bulunur:

"1. Tanrı zamansal durum için asli gaye ile her bir zamansal durumu hazırlar.

2. Tanrı'nın oluşan mahiyeti* zamana ait dünyaya uygun tecrübenin vasıtasız gerçeği olarak girer."¹¹

Whitehead'e göre, bu iki anlatımda da yaratma söz konusu olmamakta, Tanrı sadece o asli yönüyle alemde geçici bil-fiil durumları hazırlamaktadır. Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak, ilk olarak bil-fiil şeyler Tanrı tarafından subjektif gaye* vasıtasıyla cezbedilirler. İkinci olarak da

* Süreç teizminde Tanrı ikili bir mahiyete sahiptir. Dolayısıyla Whitehead, Tanrı problemi ile ilgili olarak klasik anlayıştaki gibi tek kutuplu (monopol) değil, çift kutuplu (dipolar) Tanrı anlayışını savunur. Çünkü ona göre her bil-fiil şey çift kutupludur. Aynı şekilde Tanrı'nın mahiyeti de çift kutupludur. Whitehead'e göre çift kutupluluk aynı varlığı iki açıdan görmeye ve anlamaya çalışmaktır. Ancak bir şeyin çift kutuplu olması onun bölünebileceği anlamına gelmez. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse burada kastedilen bir varlığın iki ayrı yönüdür. Bütün bil-fiil şeyler gibi Tanrı hem değişmeyen, asli (primordial) hem de değişen oluşan (consequent) bir mahiyete sahiptir. (Whitehead, *Process and Reality*, s. 524, Aydın, M. S., *Din Felsefesi*, Selçuk yay. Ankara, 1996, s.193-194.. Tanrı için asli mahiyet Onun sadece bir yönüdür. Tanrı'nın bu yönü mutlaktır. Tanrı'nın asli mahiyeti Onun yalnız bir yönü olmasına rağmen, "bütün gerçeklikler için temel bir yön" olmaktadır. Tanrı'nın asli yönü, mutlak, değişmez, sonsuz, tam ve şuursuzdur. Bu yönüyle Tanrı, sadece kavramsal hislere sahiptir. Asli yön, ezeli objelerin deposudur. Bu yönüyle Tanrı, yeniliğin kaynağı olmaktadır. Tanrı asli yönü ile yaratmadan önce değil, yaratma ile beraberdir. Whitehead, alemleri de Tanrı gibi ezeli olarak kabul ettiği için, Tanrı ile alem arasında zamansal bir öncelik yoktur. Son olarak asli yönü ile Tanrı, alemleri bilmez ve hiçbir şeye etki edemez. Tanrı, Whitehead'ın düşüncesinde sadece asli yöne sahip bir varlık değildir. Tanrı, asli yöne sahip olduğu kadar oluşan yöne de sahiptir. Tanrı'nın oluşan yönü, fiziksel hislere sahiptir. Bu yönüyle Tanrı, belirlenmiş, eksik, oluşan, şuurlu ve sonsuza değin devam edip gitmektedir. Oluşan yön, Tanrı'nın dünya üzerindeki hükmüdür. O, alemde sonsuz bir sabırla, sevgi ve şefkatle eylemde bulunur. Böylece Tanrı, anlayan ve acıları paylaşan en büyük dosttur. (Süreç Teizminin Tanrı Anlayışı. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara 2001. S. 68.)

¹¹ Whitehead, *Process and Reality*, s. 532.

* Whitehead'e göre subjektif gaye, Tanrı'nın asli mahiyetinden türemiş olmasına rağmen, Tanrı'nın oluşan mahiyetine dahildir. Subjektif gaye ile Tanrı, alemdeki bil-fiil şeyleri cezbetmek sureti ile yaratıcı ilerlemesinde onlara rehberlik etmektedir. Böylece alemde yeniliklerin ortaya çıkması ve tekrarların ortadan kaldırılması için bil-fiil şeyleri bir amaç doğrultusunda yönlendirmektedir. Whitehead, subjektif gaye hakkında yeterli bir açıklamada bulunmamaktadır. Fakat subjektif gayenin Tanrı'nın asli mahiyeti ile oluşan mahiyeti arasında

Tanrı'nın asli mahiyetine dahil olan ezeli objeler*, Tanrı'nın sınırlamasıyla kendilerine uygun gelen bil-fiil şeyde yer alma sureti ile -ki bu uygunluğu Tanrı sayesinde kazanmaktadırlar- varlığa girerler.

Bu noktada Tanrı'nın, gerek bil-fiil şeyleri cezbetmesi gerekse ezeli objelerin uygunluğunu belirlemesi onların varlığa girmelerinde tam bir özgürlüğe sahip olmadıkları gibi bir sonucu ortaya çıkartmaktadır. Çünkü, onları cezbetmekle bir bakıma yönlendirdiği kabul edilebilir. Bununla ilgili olarak David Ray Griffin¹², Tanrı'nın kendisini belirleme kapasitesine sahip olduğu gibi bil-fiil şeylerinde aynı kapasiteye sahip olduğunu ifade eder. Böylece bütün varlıkların, ilahi olarak verilen gayeden sapabileceklerini söyler. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Tanrı'nın hiçbir şeye karışmayan tamamıyla etkisiz bir varlık değil, mutlak bir belirleyici olmadığıdır. Yani tek taraflı bir belirleyicilikten ziyade karşılıklı bir işbirliği söz konusudur.

Bu bağlamda Whitehead'in Tanrısı, bu şekliyle yaratıcı olmaktan ziyade, yaratıcı ilerlemede "ikna edici" (persuasive)"¹³ bir unsur olmaktadır. Whitehead, ikna etmeyi genellikle Daniel D. Williams'ın da ifade ettiği gibi kaba bir güç ile benzer bir anlamda olan zorlamanın zıddı olarak kullanır. Bu anlamda ikna edicilik, "Tanrı'nın özgür bir yaratıcı olmayı terk etmesi ve yüksek değerlerin kazanımı"¹⁴ olarak kabul edilmektedir.

bağlantıyı sağlayan bir unsur olarak anlaşılması mümkün görünmektedir. Çünkü Tanrı'nın asli mahiyetinden türemiş olup oluşan mahiyetine dahil olması sebebiyle Tanrı'nın iki mahiyeti arasındaki bağlantıyı sağlayacak tek nokta bu sübjektif gaye olmaktadır. Böylece alemdeki somutlaşma süreci sübjektif gaye tarafından yönlendirilebilmektedir. Bu durumda Tanrı'nın sübjektif gayesinin vasfı alemde bulunan düzen ve yeniliklerden ibaret olduğu için sübjektif gaye Tanrı'nın dünyadaki eyleminin bir sonucu olmaktadır. Whitehead, bir de sübjektif gayenin hikmetinden bahseder. Sübjektif gayenin hikmeti her gerçekliği acılarıyla, kederleriyle, başarılarıyla, başarısızlıklarıyla kavramak olarak ifade edilmektedir. (Whitehead, *Process and Reality*, s.130,134,522.)

* Ezeli objeler, Whitehead'in metafiziğinde alemde var olan süreçte kaybolmayan, sürekli kalan durumları ifade etmektedir. Whitehead bunları, alemde bulunan somut şeylerin nasıl ortaya çıktığını açıklamak için kullanır. Ezeli objeler, geçekliğin ortaya çıkmasında sonsuz sayıda bulunan imkanları ifade eder. Sonsuz sayıdaki bu varlıklar ve durumlar ancak Tanrı'nın bu muhtemel durumlardan birini seçerek sınırlaması suretiyle somut gerçekliğin ortaya çıkmasını sağlar. Kısaca ezeli objelerin gerçeklik içinde yer alabilmesi için Tanrı'nın etkisi zorunlu olmaktadır. Böylece Tanrı ezeli objelerin sınırlayıcı bir ilkesi olur. Buna ek olarak ezeli objeler Whitehead'in felsefesinde Tanrı'nın değişmeyen yönüyle birlikte alemdeki değişmeyen tek elementtir. Whitehead ezeli objelerin, ideal varlıklar olduğunu söyler. (Whitehead, A N., *Process And Reality*, s. 32.)

¹² Griffin, David Ray, "Steiner Anthroposophy And Whitehead's Philosophy", *Re Vision*, Spring, S.13., 1991, s. 13.

¹³ Whitehead, *Adventures of Ideas*, The Macmillian Company, New York, 1956, s. 215.

¹⁴ Williams, Daniel D., "Deity, Monarchy and Metaphysics: Whitehead's Critique of the Theological Tradition", *The Relevans of Whitehead*, Ed. Ivor Leclerc, Thoemmes Press, Bristol 1993, s. 357.

Yukarıdaki ifadelerden hareketle Tanrı ve alem, birbirinden ayrı düşünülmediği için aralarındaki bu bağlantı münasebetiyle yaratıcılık yalnızca Tanrıya özgü bir durum değildir. Whitehead, bunu şöyle ifade eder; "Tanrı her şeyi hesaba katar. Alemdeki geçici durumlar Tanrıyı şekillendirir ve Tanrı da alemini şekillendirir. Yani; dünya Tanrı için bir veri olur, Tanrı da dünya için bir veri olur."¹⁵ Böylece yaratıcılık, sürekliliğin ve geçip gitmenin uzlaşmasına ihtiyaç duymaktadır. Çünkü, Tanrıda süreklilik esastır. Dünya ise geçicidir. O halde uzlaşma nasıl sağlanmaktadır? Whitehead bunu şu şekilde sağlamaya çalışır: "Asli mahiyete sahip Tanrı, imkanlar sahasının kavramsal olarak sınırsız bir gerçekleşmesi olduğu için, bütün yaratmadan önce değil, bütün yaratma ile beraberdir."¹⁶

Whitehead'e göre asli bil-fiil şey, yani Tanrı dünyayı oluşturan bil-fiil şeyler için temel olduğundan Whitehead'in yaratma düşüncesini anlamada oldukça önemli bir noktayı oluşturur. "Bil-fiil şey, kendi kimliğini kaybetmeden kendini gerçekleştirmede çok çeşitli faaliyetlerde bulunabilir. İşte bu kendi kendini yaratmadır. Böylece yaratma sürecindeki farklı faaliyetlerini tutarlı bir eyleme dönüştürür. Kısaca oluş, belirsizliğin belirliliğe dönüşümüdür. Belirlenmiş olan bil-fiil şey bu oluşla sona erer."¹⁷ Bu açıdan bakıldığında yaratıcılık, "bil-fiil şeyler arasındaki bir ilişki olmaktadır ve bunlardan ayrı hiçbir yaratıcılık söz konusu olmamaktadır."¹⁸ Böylece Klaus Hartmann'ın da ifade ettiği gibi yaratıcılık; "bil-fiil şeylerin ortaya çıkmasının kaynağı olarak zorunlu bir aktivite"¹⁹ olmaktadır.

Belirsizliğin belirli hale geldiği yer Whitehead'e göre alemdir ve bu şekliyle alem, "yaratıcı aktivitenin sürecidir. Gerçeklik, yani bil-fiil şeyler, yaratıcılığın bireyselleşmesi ile ortaya çıkar."²⁰ Dolayısıyla "dünya kendi kendinin yaratıcısıdır."²¹ Kısaca söylemek gerekirse alem, "sınırsız bir özgürlükle yaratıcılığı ortaya koyar. Ancak bu yaratıcılığın Tanrı olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir."²² Whitehead bu yönüyle alemin, "yeniliğe

¹⁵ Whitehead, *Process and Reality*, s,529.

¹⁶ Whitehead, *Process and Reality*, s,521.

¹⁷ Whitehead, *Process and Reality*, s.38

¹⁸ Whitehead, *Religion in The Making*, s. 108

¹⁹ Hartmann, Klaus, "Types of Explanation in Hegel and Whitehead", *Hegel and Whitehead Contemporary Perspectives on Systematic Philosophy*, ed. George R. Lucas, Jr., State University of New York press, Albany, 1986, s. 68.

²⁰ Leclerc, Ivor, "Form and Actuality", *The Relevance of Whitehead*, Ed. Ivor Leclerc, Thoemmes Press, Bristol 1993, s. 209

²¹ Whitehead, *Process and Reality*, s. 130.

²² Whitehead, *Religion in The Making*, s. 115

doğru yaratıcı bir ilerleme"²³ olduğunu ifade eder. "Kendi kendine yaratma gücüne sahip olan bil-fiil şey yok olduktan sonra ne olmaktadır?" diye bir soru sorulacak olursa, yok olan her şey, Tanrıda objektifleşmek^{*} sureti ile onlar Tanrı'nın hafızasında kayıtlı olarak tutulmaktadır. Yani "Tanrı, yaratıcılığın bütün somut durumlarını kuşatır, her bir yaratık Tanrıda duyulur."²⁴ Böylece onlar, Tanrıda ölümsüzleşirler.

Nihayet, Whitehead yaratıcılık konusunda Tanrı'nın alemle olan ilgisini açık bir şekilde şöyle dile getirmektedir. "Tanrı dünyayı yaratmaz, onu korur. O dünyanın şairidir. Şefkat, sabır, iyilik ve güzellik içerisinde aleme rehberlik eder."²⁵ Bu ifadelerden hareketle Whitehead'de klasik teizmdeki gibi geleneksel anlamda bir yaratma fikrinin olmadığı söylenebilir.

A. H. Jhonson, Whitehead'in Tanrı hakkında kullanmış olduğu "dünyanın şairi" ifadesinin Yunancada, "yapıcı, kurucu"²⁶ anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Mevlüt Albayrak, bu yapıcılığın, Tanrı'nın yaratıcı olmadığını gösteren bir işaret olduğunu ifade eder. Albayrak'a göre, "Tanrı yapıcı rolüyle Aristocu anlamda maddeye şekil veren bir varlık olmaktadır."²⁷ Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken nokta, Whitehead'in yaratıcılığı aktif, Aristo'nun asli maddesinin ise pasif yapıya sahip olduğudur. Çünkü Hartmann'ında ifade ettiği gibi Whitehead'e göre

²³ Whitehead, *Process and Reality*, s. 40.

* Whitehead'e göre objektifleşme; bil-fiil durumların nasıl yeni bir yaratma için orijinal unsurlar olduklarını değerlendirmedir. Diğer bir ifadeyle objektifleşme, bil-fiil şeyin mümkün halinin diğer bir bil-fiil şeyde oluşan özel niteliğini ifade etmektedir. Yani bil-fiil durum objektifleştikten sonra kendisinden sonra meydana gelecek başka bir bil-fiil şey için potansiyel bir sebep olarak bulunmaktadır. Böylece geçmiş, şu an için "aktif bir bileşen" olmaya devam etmektedir. Her bil-fiil şey, öteki bil-fiil şeyleri kavrar. Kendinden önce gelenleri kavrar, kendinden sonra gelenlerce kavranır. Kavrayış pozitif olduğunda benimseme söz konusu olur. Bunun sonucu olarak bir varlığın ötekini duyması ile onda objektifleşme mümkün olur. Objektifleşme, bil-fiil şeylerin meydana gelmesinde büyük öneme sahiptir. Şu anda meydana gelen bir bil-fiil şey, kendisinden önceki bil-fiil şeyin objektifleşerek kendisi için sonsuz bir imkanlar sahasına katılması ile meydana gelir. Yani önceden var olmuş bil-fiil şey, şu an var olan bil-fiil şey için bir potansiyel olur. Bu da objektifleşme ile mümkün olabilir. Whitehead bununla birlikte bu kavramı, varlıklar yok olduktan sonra onların yok olup gitmediğini, Tanrı'nın hafızasında muhafaza edilerek ölümsüzleştiklerini anlatmak için kullanılır. Çünkü ona göre alem sonsuza değin devam eder, teizmdeki gibi bir ahiret hayatı düşüncesi yoktur.

²⁴ Griffin, David Ray., a.g.m., s.13.

²⁵ Whitehead, *Process and Reality*, s.526.

²⁶ Jhonson, A. H "Whitehead as Teacher and Philosopher", *Philosophy and Phenomenological Research*, s. 29, 1969, s. 371.

²⁷ Albayrak, M., *Tanrı ve Süreç*, 1. Baskı, Isparta 2000, 116.

yaratıcılık, "kavrayış ve pasif varlıktan daha çok, gerçek dünyanın sürekliliğinin şartlı eylemidir."²⁸

Bütün bunların sonucu olarak yaratıcılık Whitehead'e göre, "yeniliğin ilkesi"²⁹ olmaktadır. Dolayısıyla evrende bir dinamizm olması gerekir. Alemde saniye saniye, dakika dakika, saat saat, gün gün, yıl yıl, asır asır yaratıcılığı ortaya koyan bir düzen vardır. Alem ezeldir, eksiktir. Alem her zaman kendi kendini aşmaktadır. Bu durum da yaratıcı tabiatın ilerlemesidir.³⁰

Sonuç

Tanrı'nın yaratıcılığı konusunda Whitehead, klasik anlayıştan tamamen farklı bir düşünceye sahiptir. Tanrı, klasik anlayıştaki gibi mutlak, tam ve özgür bir yaratıcı değildir. O, yaratma kavramını Tanrıdan daha geniş tutmuştur. O halde Tanrı'nın yaratıcılığı şartlı bir yaratma olmakta, hatta bir bakıma da zorunlu bir yaratma şeklinde ortaya çıkmaktadır. Tek başına özgür bir yaratıcı olmadığına göre bağımlı olmalıdır ve alemin düşünce prensibi olarak yaratıcılığa katılmak zorundadır. Bu da zorunluluğu ortaya çıkarmaktadır. Zaten Whitehead, yaratıcılığı; birlikte büyüme, gelişme anlamında kullanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında ona göre Tanrı ve alem, yaratıcı ilerlemenin pençesindedir.

Whitehead'e göre Tanrı, alemi yaratmaz, alemi korur. Whitehead'in düşüncesinde bil-fiil şeyler, canlı ve dinamik bir yapıya sahip olduklarından dolayı, kendilerini belirleme gücüne sahiptirler. Ancak, bil-fiil şeyler, subjektif gaye tarafından yönlendirilmektedirler. David Ray Griffin, bil-fiil şeylerin bu gayeden çoğunlukla sapma kapasitesine sahip olduklarını söyler. Bu noktada Tanrı, alemde ikna edici bir unsur olmaktadır. Tanrı, yaratma konusunda mutlak bir belirleyici değildir. Daha ziyade yaratma konusunda alemdeki varlıklarla karşılıklı bir iş birliği söz konusudur. Burada önemli bir nokta varlıklar Tanrı tarafından ikna edilmelerine rağmen, bu durumdan bir sapma olduğu zaman ne olacağı hakkında bir açıklık bulunmamaktadır.

²⁸ Hartman, Klaus, "Types of Explanation in Hegel and Whitehead", *Hegel and Whitehead Contemporary Perspectives on Systematic Philosophy*, Ed. George R. Lucas, Jr., State University of New York Press, Albany, 1986, s. 68.

²⁹ Whitehead, *Process and Reality*, s.31.

³⁰ Whitehead, *Religion in The Making*, s. 108

KAYNAKÇA

- Albayrak, M., *Tanrı ve Süreç*, 1. Baskı, Isparta 2000.
- Aydın, Mehmet S., "Süreç Felsefesi İşığında Tanrı-Alem İlişkisi", A.Ü.İ.F.D., c.27, Ankara 1985.
- Galloway, George, D., *The Philosophy of Religion*, İnternational Teological Libray, T&T, Clark, Edinburg 1945.
- Griffin, David Ray, "Steiner Anthroposophy And Whitehead's Philosophy", *Re Vision*, Spring, S.13., 1991.
- Hartmann, Klaus, "Types of Explanation in Hegel and Whitehead", *Hegel and Whitehead Contemporary Perspectives on Systematic Philosophy*, ed. George R. Lucas, Jr., State University of Nerw York press, Albany, 1986.
- Jhonson, A. H "Whitehead as Teacher and Philosopher", *Philosophy and Phenomenological Research*, s. 29, 1969.
- Leclerc, Ivor, "Form and Actuality", *The Relevance of Whitehead*, Ed. Ivor Leclerc, Thoemmes Press, Bristol 1993.
- Leftow, Brain, "God and the World in Hegel and Whitehead", *Hegel and Whitehead Contemporary Perspectives on Systematic Philosophy*, Ed. George R. Lucas, Jr., State University of Nerw York press, Albany, 1986.
- Özcan, Zeki, *Augustinus'ta Tanrı ve Yaratma*, Alfa Yayınları, 1.baskı, İstanbul 1999.
- Peterson, M., Hasker W., Reichenbach B., Basinger D., *Reason And Religious Belief*, 2. Baskı, Oxford University Press, New York 1998.
- Turan, E. Rufai, *The Problem of Solidarity in Whitehead's Pluralistic Universe*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.
- Whitehead, A. North, *Adventures of Ideas*, The Macmillian Company, New York, 1956.
-, *Process And Reality: an Essay in Cosmology*, Harper TorcBooks, The Academy Library, Newyork 1960.
-, *Religion in The Making*, New Amrican Library, New York, 1974.
- Williams, Daniel D., "Deity, Monarchy and Metaphysics: Whitehead's Critique of the Theological Tradition", *The Relevans of Whitehead*, Ed. Ivor Leclerc, Thoemmes Press, Bristol 1993.